

middag kunt u contact opnemen met Aart Vos, telefoon (073) 615 52 73.

De studiemiddag (13.30 uur - 17.00 uur) wordt gehouden in de collegezaal van het Stadsarchief, Bloemenkamp 50.

De parkeergelegenheid is mede door de werkzaamheden rond 'de Arena' zeer beperkt.

De deelnamekosten zijn vijf gulden, te voldoen bij het begin van de studiemiddag. U kunt zich uitsluitend **schriftelijk** opgeven voor de studiemiddag "'s-Hertogenbosch in een turbulente eeuw".

Het postadres is:

Stadsarchief

's-Hertogenbosch,

Postbus 12345,

5200 GZ 's-Hertogenbosch.

dr. A.C.M. Kappelhof ■

Bouwhistorische en Archeologische

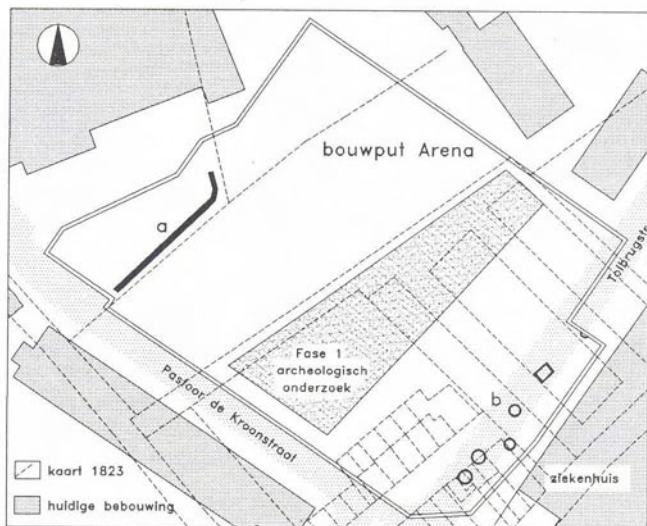
b e r i c h t e n

■ Archeologisch onderzoek in het Tolbrugkwartier (6)

In de voorafgaande nummers van het tijdschrift is verslag gedaan van het archeologisch onderzoek op de locatie waar de zogenoemde Arena zal verrijzen (afb. 1). Deze fase van onderzoek is in november 1995 afgesloten. De tweede fase (onderzoek ter plaatse van de toekomstige 'Stoa') begint in september 1996. Tussentijds is bij het uitgra-

ven van de bouwput van de Arena nog een aantal archeologische waarnemingen verricht. Hierbij zijn nog enkele zeer interessante zaken gedocumenteerd die tijdens het uitgebreide onderzoek in 1995 niet konden worden vastgelegd. Het betreft een zware muur op het meest westelijk gedeelte van het terrein en een aantal beerputten ter plaatse van de huidige Tolbrugstraat (afb. 1, a en b). Op het terrein van de toekomstige Arena werd een keermuur van de Binnendieze (afb. 1, a) aangetroffen die dezelfde oriëntatie had als de Die-

1. Plattegrond met aangetroffen muurwerk (de oudste kadastrale minuut)

2. Foto beerputten
(Foto: BAD)

zemuur die aangetroffen werd bij het onderzoek in 1995 (zie 's-Hertogenbosch 1995-4). De muur (1.10 m. breed) vertoonde aan de westzijde meerdere versnijdingen, maar liep aan de oostzijde verticaal naar beneden. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de oostzijde van de muur als keermuur dienst deed. Bovendien werd aan deze zijde tegen de muur een zeer humeuze vulling aangetroffen die kenmerkend is voor een waterloop. De muur dateert vermoedelijk uit de late 15de of vroege 16de eeuw en functioneerde niet alleen als keermuur maar vormde waarschijnlijk tevens de zuidelijke begrenzing van het terrein van het Geertruijklooster. De muur maakte aan de

noordzijde een hoek in westelijke richting en eindigde na enkele meters. Waarschijnlijk werd het vervolg gevormd door een aarden talud. Het terrein aan de overzijde van de waterloop lag ingeklemd tussen deze Diezetak en die welke in de opgraving is aangetroffen. Opvallend is dat dit terrein aan weerszijden een talud langs het water had en geen keermuur. Bij de opgraving is gebleken dat het terrein nooit bebouwd is geweest. De beide waterlopen zijn op de kadastrale minuutkaart van 1823 nog als perceelsscheiding herkenbaar (afb 1, onderbroken lijnen). Uit deze oude kaart blijkt verder duidelijk dat de perceelsscheiding langs de Tolbrugstraat, en ook de ligging van de Tolbrugstraat zelf, vroeger heel anders was. Deze situatie werd gewijzigd bij de nieuwbouw in de jaren '60. In het tracé van de huidige Tolbrugstraat werd ter hoogte van het Groot Ziekengasthuis een zestal beerputten aangetroffen (afb. 1, b en 2). De vier ronde beerputten behoorden bij huizen aan de oorspronkelijke Tolbrugstraat en lagen op de achtererven van de percelen. De oudste beerputten zijn aangelegd in de eerste helft van de 15de eeuw. Enkele van de beerputten zijn in gebruik gebleven tot in de 18de eeuw. De twee noordelijke beerputten, een rechthoekige en een tegen de wand van de bouwput teruggevonden ronde

beerput bevonden zich op het terrein van het St.Elisabeth Bloemkampklooster. De rechthoekige put heeft zeker tot het klooster behoord, de ronde put is waarschijnlijk van later tijd.

Op de kadastrale minuut uit 1823 is de plattegrond van de Tolbrugkazerne herkenbaar die in 1744 op de plaats van het klooster werd gebouwd. Een bijzondere vondst uit één van de zuidelijke beerputten is een zeer fraai gegraveerde hertshoorn kruithoorn met de voorstelling van een liefdespaar aan de ene zijde en een bloem aan de andere zijde. Uit de put van het kloos-

3. Foto ketting met tinnen hanger, eerste helft 16de eeuw (Foto: P. Reede)

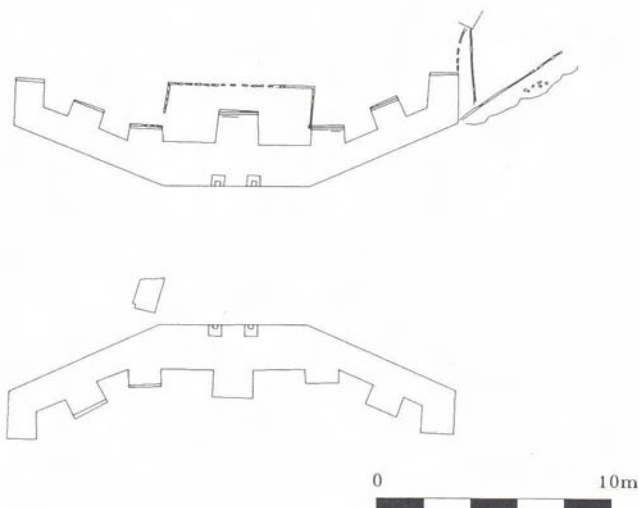
ter kwam onder andere een fragment van een kralenketting met een zeer fraaie tinnen sierspeld (afb. 3), mogelijk betreft het hier een rozenkrans.

Vanaf september start de tweede fase van de herinrichting van het Tolbrugkwartier. Dan zal de 'Stoa' gebouwd worden aan het einde van de Marktstraat. Dit gebouw sluit aan op de Arena. Dit betekent dat er in september begonnen wordt met archeologisch onderzoek op het Burgemeester Loeffplein, ter hoogte van de parkeergarage. Daar zal vooral onderzoek gedaan worden naar de oudste stadsmuur en de relatie tussen de oude Tolbrugstraat en deze eerste stadsmuur.

Eddie Nijhof
Dingenus van de Vrie ■

■ Sluis op het fort Crèvecoeur

In juni werd gemeld dat bij grondwerkzaamheden ten behoeve van het vergroten van de haven van het fort Crèvecoeur een oude sluis was aangetroffen. De sluis bevond zich op de positie waar vroeger één van de grachten van het fort lag. De sluis werd eind juni door de Bouwhistorische en Archeologische Dienst opgemeten en gedocumenteerd. Het bleek hier een zogenaamde damsluis (dubbele schotbalkensluis) te betreffen.

Dit is een sluis waarbij tussen dubbele schotbalken grond (waarschijnlijk klei) werd gegooid om een betere afdichting te verkrijgen. De smalste doorgang voor het water bedroeg circa 6 meter. De schotbalken werden geplaatst in een tweetal natuurstenen (hardstenen) blokken met uitgespaarde sponningen. Aan de achterzijde was de sluis versterkt door een groot aantal steunberen. De sluis was gemetseld, baksteenformaten 22.0 x 9.8/10.5 x 4.1/4.7 cm., in kruisverband. Voor de buitenzijde van de muren die in aanraking kwamen met het doorstromende water zijn bewust hardere stenen geselecteerd. Deze stenen zijn paarsig van kleur in tegenstelling tot de rest die de normale rode kleur vertoont. Her en der bevinden zich in het gewone metselwerk ook deze paarse stenen. In plaats van de zachtere

*Opgemeten plattegrond van de sluis
(tekening: F.C. Schipper)*

mortel is de sluis met tras¹ gemetseld. Hierdoor werd een veel sterkere metselspecie verkregen die ook vrijwel waterdicht is.

Aan de achterzijde van de sluis werden op diverse plaatsen rijen tegen elkaar geplaatste palen (damplanken) aangetroffen. Het betreft hier vermoedelijk een afscheiding die als een soort bouwkuip ten behoeve van de aanleg van de sluis heeft gefunctioneerd.

In de waterloop bevonden zich diverse losse hardstenen blokken, waaronder een groot plaatvormig fragment. Het is mogelijk dat dit laatste samenhangt met de afdekking van het muurwerk van de sluis, de zogenaamde dekzerken.

Archeologisch gezien waren

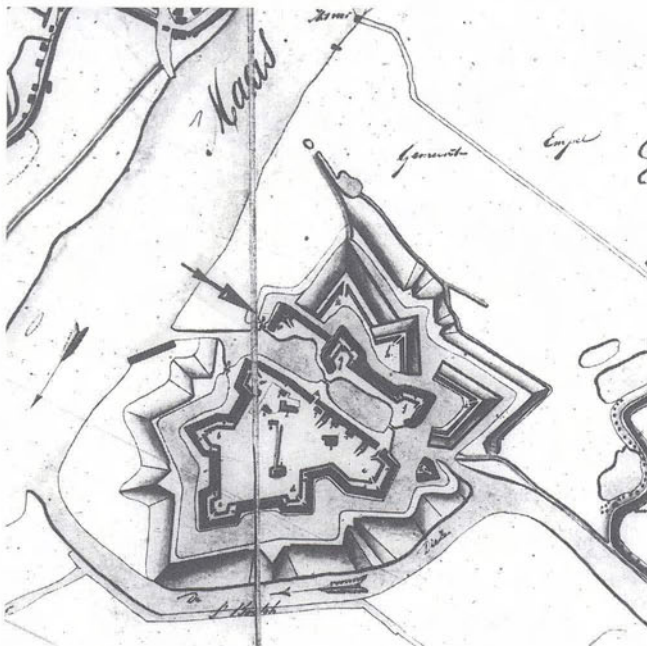
Foto van de onderzochte sluis
(Foto: BAD)

er geen concrete aanwijzingen voor een datering. Om de sluis nader te kunnen identificeren is de geschiedenis van het fort en zijn betekenis voor de waterhuishouding in oorlogstijd in het kort hierna weergegeven. Voor de handel van 's-Hertogenbosch was een vrije vaart op de Maas van levensbelang. Ook de vijand kende de betekenis van de Maas en de Dieze voor de stad. In 1587 vond er een slag plaats tussen de Staatse en Spaanse troepen op het terrein waar zich nu het fort Crèvecoeur bevindt. Hier was vermoedelijk op dat moment een schans gelegen. De Spaanse veldoverste Haultepenne liet bij de slag het leven, wat naar het schijnt voor de Spanen

Kaart uit 1839 met de plattegrond van het fort door Kapitein Ingenieur van Brienen, met aan de oostzijde van het kanaal (bij het pijltje) de sluis (detail uit: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, microfiches ARA Den Haag nr. 478, uit archief Genie, 'plans van vestingen')

aanleiding was om die plaats Crèvecoeur (harteleed) te noemen. Op deze plaats werd door de Staatse troepen vervolgens een versterking aangelegd. Van hieruit kon niet alleen de scheepvaart worden beheerst, maar het vormde ook een goede aanvals- en verdedigingsbasis. De schans wisselde daarna herhaaldelijk van bezetter en groeide in 1599 onder Spaans gezag uit tot een geduchte versterking.

Het jaar daarop viel het in handen van prins Maurits die het versterkte tot een aanzienlijk fort met zeven bastions. Het binnenterrein leek veel op een nederzetting. Volgens een oude kaart uit 1629 was er onder andere een markt, een kerk, een Gouverneurshuis en een binnenhaven met waterpoort. Vanuit het fort was het eenvoudig om de buiten het fort gelegen Dieze met een dam af te sluiten als de omgeving van de vesting 's-Hertogenbosch onder water moest worden gezet. Na 1629 kwam er een periode van rust tot de Fransen het fort in 1672 veroverden. In 1673 verlieten zij het fort na het grondig verwoest te hebben; alleen de kerk bleef

gespaard. De Staten-Generaal gaven opdracht om te slechten wat er nog van het fort over was om te voorkomen dat de Fransen bij eventuele terugkeer hun oude positie weer zouden innemen.

De vestingbouwkundige van de Staten-Generaal, Menno van Coehoorn, kreeg in 1697 opdracht een verdedigingslinie te maken, waarin ook een nieuw fort Crèvecoeur paste. Het fort maakte nu onderdeel uit van een linie die tot doel had om grote gebieden onder water te kunnen zetten. Als vanouds was de ligging van Crèvecoeur aan de mond van de Dieze daarbij van belang. Om bij inundatie toch de scheepvaart gaande te kunnen houden, was in het ontwerp binnen het fort een kanaal met schutsluis opgenomen.

De inundatie zou niet, zoals tot dan toe gebruikelijk was geweest, door een dam maar door een keersluis worden geregeld. Pas in 1735 werd de schutsluis gerealiseerd, voor de keersluis ontbrak het geld. Door de aanleg van het kanaal door het fort werden de grachten doorsneden. Hierdoor was het noodzakelijk om aan weerszijden van het kanaal damsluizen aan te leggen. Op het moment dat er in de Dieze een dam werd gelegd konden de damsluizen ook in werking gesteld worden.

De tijdens het onderzoek aangetroffen damsluis blijkt zich echter niet te bevinden op de

positie zoals door van Coehoorn ontworpen is. Uit onderzoek van de vele plattegronden die van het fort Crèvecoeur bestaan, is gebleken dat de oostelijke damsluis in de fortgracht niet altijd op dezelfde plaats heeft gelegen. Aanvankelijk werd deze aangelegd volgens het ontwerp van Menno van Coehoorn tussen het bastion Heel en de noordelijk hiervan gelegen lunet. Later werd de damsluis verplaatst naar een noordelijker positie, namelijk tussen genoemde lunet en de omwal. Uit tekeningen blijkt dat in 1837 nog de oude toestand bestaat, in 1839 staat de sluis op de nieuwe positie getekend. De door de BAD onderzochte sluis is de verplaatste sluis en moet dus dateren uit de periode 1837-1839.

Uit de gepubliceerde literatuur met betrekking tot de geschiedenis van het fort is niet af te leiden wat de reden tot verplaatsing van de sluis is geweest. Nader archiefonderzoek kan hierover waarschijnlijk wel uitsluitsel geven.

Eddie Nijhof
Bram Steketeer ■

Literatuur

J.F. Meesters, Fort Crèvecoeur, in: *Met gansen trou* jrg. 37 nr. 8 (augustus 1987) 114-128.
C.J. Gudde, *'s-Hertogenbosch geschiedenis van vesting en fort* ('s-Hertogenbosch 1974).

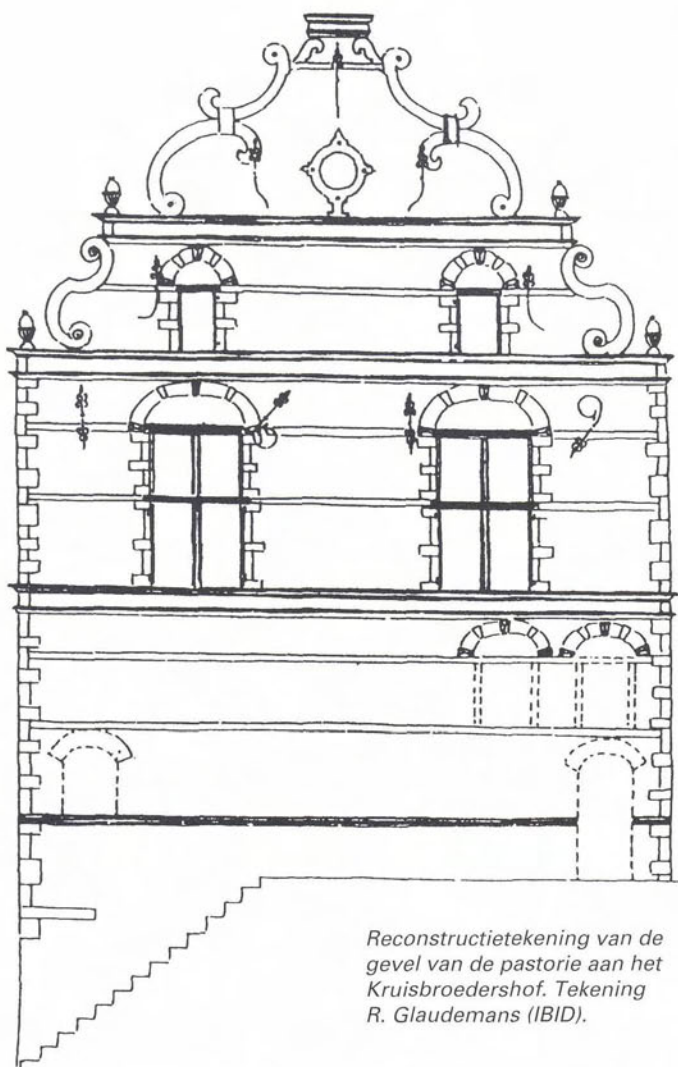
Noot

1. Tras is een kalkmortel waaraan gemalen tufsteen werd toegevoegd.

De voormalige pastorie van Sint-Cathrien

In 1995 en 1996 vond bouw-historisch onderzoek plaats aan de Sint-Cathrien, één van de weinige Bossche kerken die nog dateert uit de tijd vóór 1629. Waarschijnlijk gebouwd tussen 1533 en 1542 als kloosterkerk van het Kruisbroedersklooster, na 1569 tevens parochiekerk, bevat het gebouw restanten van diverse bouwfasen. De laatste ingrijpende verbouwing dateert uit 1916, waarbij de kerk naar ontwerp van Jan Stuyt werd omgevormd tot een 'centraalbouw'. Sindsdien zijn oudere elementen grotendeels door pleisterwerk aan het oog onttrokken. Het deel dat behoort tot de oudste bouwfase van de kerk is het laatgotische priesterkoor, waarvan de (ongepleisterde) vierzijdige koorsluiting boven de Binnendieze is gebouwd. Aan de noord- en zuidzijde van het (bepresterde) koor zijn na het ontleisteren nog vele restanten van de oorspronkelijke architectuur aangetroffen. De bouwsporen werden bouwhistorisch onderzocht en gedocumenteerd.

Aan de noordzijde van het koor zijn de sacristie (16de eeuw) en de pastorie (1619) gebouwd welke met de zijgevel grenzen aan de Binnendieze. Het onderzoek leverde niet alleen nieuwe inzichten op betreffende de architectuur en bouwgeschiedenis

Reconstructietekening van de gevel van de pastorie aan het Kruisbroedershof. Tekening R. Glaudemans (IBID).

van de kerk en bijgebouwen, de onderzoeksgegevens dienden tevens als leidraad voor de restauratie.

De pastorie uit 1619 is in het verlengde van de 16de eeuwse sacristie geplaatst. De huidige scheidingsmuur tussen de beide bouwdelen was oorspronkelijk een buiten

(top)gevel van de sacristie. De gevels waren sinds de 19de eeuw voorzien van een pleisterlaag en nieuwe (schuif)vensters waardoor slechts vaag de oorspronkelijke architectuur van de pastorie herkenbaar was. Tijdens de grote bouwcampagne van 1916 werd het gebouw

slechts provisorisch hersteld. Sommige onderdelen van de voorgevel aan het Kruisbroedershof werden in moderne baksteen vervangen en vervolgens weer bepleisterd. Bij de huidige restauratie moest het pleisterwerk grotendeels worden vervangen. Onder de pleisterlagen kwamen verrassende gevels tevoorschijn. Vooral de fraaie renaissance 'krulgevel', uitgevoerd in baksteen met natuurstenen (mergel en zandsteen) ornamenten, lijsten, spekkanten, hoekkettelingen, en raamomlijstingen is een fraai pronkstuk. Het geheel lijkt eerder Zuid-Nederlands van karakter dan 'Hollands', hetgeen niet verwonderlijk is, gezien het feit dat het gebouw van vóór 1629 dateert. Vergelijkbare voorbeelden zijn terug te vinden in de Maasstreek (Limburg) en de aangrenzende gebieden in België en Westfalen.

Bij de restauratie moest een keuze gemaakt worden tussen ofwel het repareren (verwijderen van de vergane natuursteen) en opnieuw bepleisteren van het gebouw, ofwel het reconstrueren van de 17de eeuwse, onbepleisterde toestand. Vanwege het unieke karakter van het gebouw is voor dit laatste gekozen. Op basis van de bouwhistorische gegevens bleek een historisch betrouwbare reconstructie mogelijk.

H.W. Boekwijt ■